

Stockholms
universitet

Rågen och skären

Platsens betydelse för konstruktionen av den finlandssvenska identiteten

Institutionen för kultur och estetik

Karsten Östlund

Litteraturvetenskap, kandidatkurs VT 2019

Handledare: Per-Olof Mattsson

Examinator: Johan Lundberg

Rågen och skären

Platsens betydelse för konstruktionen av den finlandssvenska identiteten

Karsten Östlund

Sammanfattning

Uppsatsen undersöker konstruktionen av den finlandssvenska identiteten genom en textanalys av tre finlandssvenska skönlitterära verk; Jarl Hemmers *Rågens rike* (1922), Gustav Alms *Fångstmän* (1923) och Guido Simbergs *Tranans skri* (1927). Med hjälp av Benedict Andersons teorier om den föreställda gemenskapen och Aleida Assmanns teorier om det kulturella minnet visar uppsatsen på hur den skönlitterära skildrade platsen medverkar till att fylla den unga finlandssvenska identiteten med innehåll.

Nyckelord/Keywords

Svenskfinland, finlandssvensk identitet, finlandssvensk litteratur, Guido Simberg, Gustav Alm, Jarl Hemmer, plats, kulturellt minne, fysisk plats, kulturell plats, mental plats, föreställd gemenskap, språkfrågan, språkliga minoriteter

Innehållsförteckning

1. Inledning	4
2. Syfte och frågeställning	5
3. Metod och material	6
4. Tidigare forskning	7
5. Svenska språkets historia i Finland	10
6. Platser, kulturella minnen, föreställda gemenskaper	12
6.1 Människans relation till den fysiska platsen	12
6.2 Människans relation till platsens kulturella minne	12
6.3 Föreställda gemenskaper: språk som nationellt fundament	13
6.4 Föreställda gemenskaper och finlandssvensk identitet	14
7. Om författarna	16
8. Platsernas funktioner och inbördes relationer	17
9. Utbrytningsförsök	18
9.1 Första försöket: Fanflykten i <i>Tranans skri</i>	18
9.2 Andra försöket: Fadersupproret i <i>Kungen och hans dotter</i>	22
9.3 Tredje försöket: Yttre och inre exil i <i>Rågens rike</i>	25
10. Gemenskapens nödvändiga normbrytare	28
10.1 Mattas Isak: Skärens revisor	29
10.2 Profeten Josua: Rågens revisor	32
10.3 Farbror August: Revisor utan gränser	35
11. Slutdiskussion	37
12. Källförteckning	39

1. Inledning

Att söka sin identitet i det sena 2010-talets västerländska samhälle innebär oftast ett oräkneligt antal val. Det finns få konstanter kvar för individen som inte går att om man så nu önskar omdefiniera. De identiteter vi kan välja att identifiera oss med och de kollektiva gemenskaper vi kan välja att ingå i blir fler och fler.

Om vi däremot vrider tillbaka klockan hundra år och samtidigt tar ett smidigt kliv över Bottenviken för att sedan med två fötter stadigt i den österbottniska myllan lyfta blicken och lyssnar kommer en annan historia berättas. Några skulle kanske höra en isolerad och marginaliserad folkspillras sista desperata kamp för att inte trängas bort och försvinna. Andra skulle i sin tur höra en privilegierad klass – ”bättre folk”¹ – ställa orimliga krav på representation och inflytande baserat på tankar kring uråldriga vikingamyter och *kulturträger*-teorier.²

I dagens Finland är finlandssvenskheten en öppen identitet. Som invandrare kan du välja på vilket av de två nationalspråken svenska och finska du vill integrera dig. Väljer du svenska kommer du åtminstone i statistiken att ingå i den svenskspråkiga minoriteten och om du så önskar också i en finlandssvensk kulturell gemenskap.³ Samtidigt är det en minoritet och en kulturell och språklig gemenskap som över tid har sett och ser sin ställning som alltmer hotad. 1980 uppgick antalet svenskspråkiga till drygt 300.000 personer, 6,4% av befolkningen. 2018 är den siffran drygt 288.000 personer respektive 5,2%.⁴ Att vara svenskspråkig i Finland har dock inte alltid varit förknippad med en särskild identitet skild från de finskspråkiga. Den finlandssvenska identiteten så som vi känner den idag är en tämligen modern konstruktion, bara aningen äldre än republiken själv. Det är den här identiteten, eller snarare skapandet av identiteten, som denna uppsats kommer att kretsa kring.

1 Tobias Pettersson, ”’Bättre folk’ retar och roar – men varifrån kommer uttrycket?”, Hufvudstadsbladet 2018-12-10, <https://www.hbl.fi/artikel/battre-folk-retar-och-roar-men-varifran-kommer-uttrycket-2/> (2019-05-16)

2 En tanke om att *kulturen* som resultatet av en långvarig samhällelig inlärningsprocess och praxis är den grund som samhället ska vila på. (Engman, s. 329 f.)

3 Juho Teir, ”Integreringen är en del av vardagen i Närpes - efter svenskan lär man sig dialekten”, Svenska Yle 2017-11-21, <https://svenska.yle.fi/artikel/2017/11/20/integreringen-ar-en-del-av-vardagen-i-narpes-efter-svenskan-lar-man-sig-dialekten> (2019-05-16)

4 Statistikcentralen, http://www.stat.fi/til/vaerak/2018/vaerak_2018_2019-03-29_tau_001_sv.html (2019-06-17)

2. Syfte och frågeställning

Vad jag ska försöka visa med den här uppsatsen är hur tre skönlitterärt skildrade svenska platser i Finland under årtiondet efter den dramatiska frigörelsen från det ryska tsardömet medverkar till att fylla den finlandssvenska identiteten med innehåll. Det handlar om platser i en rent fysisk bemärkelse, topografin, men också om kulturella platser – det kollektiva minnet som en plats att återvända till, söka tröst och styrka i. Samt den mentala platsen, där den fysiska och kulturella platsen i individens medvetande smälter samman till en upplevd helhet, en identitet som individen sedan kan bejaka eller, som exempelvis Jörn Donner, stämpla som ”irrelevant, missvisande och otidsenlig”.⁵

1920-talet är det decennium då den litterära modernismen på svenska i Finland får sitt genombrott. Den finlandssvenska lyriken svävar högt och fritt i en internationell modernitet och driver på den rikssvenska, med Edith Södergran, Henry Parland, Gunnar Björling och Elmer Diktonius för att nämna några, i täten. Blicken riktas utåt, framåt. Samtidigt sluter sig den finlandssvenska prosan allt som oftast inåt, till svunna tider och till de gamla svenskbygdernas kobbar, skär och vajande rågåkrar. För att citera den finländska författaren, översättaren och encyklopedisten Thomas Warburton:

Den finlandssvenska prosan har med få undantag blivit starkt miljöbunden, låst vid nationella och regionala motiv. Den stannade i växten under långa tider och distanserades av den europeiska romankonst som kunde förnya sig själv, och även av den inhemska, finska. Men den finlandssvenska lyriken sprängde sig på tjugotalet lös från en redan stelrande tradition och blev för en tid stöttruppen, vägröjaren i svensk dikt.⁶

Den finlandssvenska 1920-talsprosan är inte modernistisk enligt gängse definition, varken estetiskt eller tematiskt. Av de verk jag tagit del av kan jag i stort ansluta mig till Warburtons allmänna omdöme kring provinsialism och stelrad form. Jag skulle trots detta vilja hävda att de tre undersökta verken till en viss del kan inordnas i en modernitet. Inte som en del av en medveten programmatisk rörelse utan som enskilda verk med olika uttryck men med ett gemensamt tema, att använda kollektiva minnen för att stärka en specifik nymornad och nyligen definierad identitet: den finlandssvenska. De ingår på så sätt i en rörelse framåt genom att blicka bakåt, de använder kollektiva minnen för att visa på den fysiska platsens svenska historia och traditioner i ett turbulent finländskt tjugotal. Detta är något som jag

5 Jörn Donner, ”Finlandssvensk ett irrelevant begrepp”, Magma 2009-01-12, <http://magma.fi/post/2009/1/12/finlandssvensk-ett-irrelevant-begrepp>, (2019-05-16)

6 Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur* (Stockholm 1984), s. 12.

hoppas kunna identifiera och presentera i min undersökning. Frågeställningen blir sålunda en tredelad sådan kopplad till de tre platserna:

- 1) Hur medverkar verkens gestaltning av den fysiska platsen till att skapa en finlandssvensk identitet?
- 2) Hur medverkar verkens gestaltning av den kulturella platsen till att skapa en finlandssvensk identitet?
- 3) Hur medverkar verkens gestaltning av den mentala platsen till att skapa en finlandssvensk identitet?

3. Metod och material

Stommen i min undersökning kommer att utgöras av tre finlandssvenska skönlitterära verk från 1920-talet: Jarl Hemmers episka versprosa i *Rågens rike* (1923), Gustav Alms novellsamling *Fångstmän* (1924) samt Guido Simbergs roman *Tranans skri* (1927). Dessa tre verk utspelar sig på tre olika fysiska platser (österbottnisk jordbruksbygd, österbottniskt skärgårdslandskap, karelsk landsbygd / staden Viborg) vilket ger en geografisk spridning. Vidare utspelas de i eller utsträckt i tid kring tre olika tidsepoker (odefinierad preindustriell, sekelskiftet 1900, 1920-tal) vilket gör att de kulturella och mentala platserna kan förankras inte enbart i det finländska 1920-talet då de skrevs. Urvalet blir av nödvändighet en begränsning, hur mycket det går att generalisera utifrån tre verk kan förstås diskuteras.

Benedict Anderson diskuterar kring nationellt identitetsskapande i *Imagined Communities* (2016). Jag kommer att ställa dessa teorier i relation till den specifika historiska kontexten där en finlandssvensk föreställd gemenskap och i slutändan en finlandssvensk identitet konstrueras för att visa på hur tankarna i Finland kring nationer och gemenskaper under 1800-talet och början av 1900-talet är en del av ett större europeiskt tankemönster.

Aleida Assmanns teorier om platsens relation till den premoderna respektive moderna människan samt platsernas funktion i skapandet av kulturella minnen i *Cultural Memory and Western Civilization* (2011) kommer att bilda basen för hur jag definierar de fysiska, kulturella och mentala platserna, de platser jag sedan kommer utgå från i min närläsning av källtexterna. För att på ett överskådligare sätt kunna presentera de olika platserna kommer jag

att dela upp textanalysen i två teman: *utbrytningsförsök* och *gemenskapens nödvändiga normbrytare*.

För att förstå den historiska kontexten till ovanstående, alltså varför konstruktionen av en finlandssvensk identitet ansågs nödvändig till att börja med, kommer jag att inkludera en sammanfattning av finsk historia från och med införlivandet av Finland i det ryska tsardömet 1809 fram till tiden strax efter självständigheten 1917. Fokus kommer att ligga på det som allmänt benämns ”språkfrågan”, det vill säga det svenska språkets status i Finland och i förlängningen också de svenskspråkiga finländarnas situation som språklig minoritet. Sammanfattningen kommer att bygga på översiktsverk över perioden som primärt fokuserar på språk- och litteraturhistoria, Max Engmans *Språkfrågan* (2016) och *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet* (2000).

4. Tidigare forskning

Det finns inte alltför mycket skrivet om den specifika platsens betydelse i finlandssvensk 1920-talsprosa. Däremot har naturmotivet kopplat till svenskfinländskt kodade fysiska platser uppmärksammas av litteraturforskare och historiker. Svenskbygderna blir mot slutet av 1800-talet mer och mer associerade med en särskild natur, och då oftast ett skärgårdslandskap. Michel Ekman ägnar ett antal sidor åt detta i *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna* (2011). Han menar att skärgården ställs i kontrast till det finskspråkiga inlandet, den slutna skogen och insjöarnas land och att framför allt den tidiga 1900-talslyriken⁷ kopplar en nationalitetsaspekt till detta vilket tydligast visar sig genom Arvid Mörnes skärgårdsdiktning.⁸

Ett tydligt exempel på hur naturen, eller snarare det specifika uttrycket i naturen, korresponderar med en tänkt folksjäl är martallen. Ett väderbeständigt och uthålligt träd som står ensamt stolt och som till och med skapar en egen minigenre, *martalldiktningen*, en genre som litteraturprofessorn Göran Zilliacus beskriver som följer: ”Vaktpostbilden är ständigt närvarande i martalldiktningen. Tallen på sin klippa är en minoriteternas hyllningssång: marterad, ensamstående, enastående, den passiva högburenhetens apoteos. Martallen kan inte böja sig, den kan bara brista.”⁹

⁷ Karl August Tavaststjerna, Arvid Mörne, Jacob Tegengren m. fl.

⁸ Michel Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899-1944* (Helsingfors 2011), s. 57ff.

⁹ Max Engman, *Språkfrågan* (Helsingfors 2016), s. 285.

Ungefär samtidigt som martallen etableras som den svenska vaktposten mot förfinskningen dyker enrisbusken upp som det finskspråkiga trädet från inlandet, från skogarnas och sjöarnas land. Där svenskarna står upp tills trädet knäcks är finnarna ett enrisfolk. Inget rår på enrisbusken. Blixten krossar furan, stridshästar och kanonlavetterns hjul böjer den till marken, men nästa dag är spåren borta: ”Vägen har vuxit igen, och enrisbusken tycks orörd.” Enrisbusken kan tillfälligt böja sig men den knäcks aldrig. Den är kollektiv och bildar en matta i motsats till den ensamma individualistiska martallen.¹⁰

Merete Mazzarella menar i *Det trånga rummet* (1989) att den specifika finlandssvenska platsen – den må sedan vara en fysisk, kulturell eller mental plats – är en plats som författarna själva försöker fly ifrån i sina texter, instängdheten visar sig framför allt i den finlandssvenska kultursvenskheten där alla känner alla. Det trånga rummet skapar i denna miljö ett antal litterärt skildrade utbrytningsförsök som Mazzarella menar är en del av traditionen.¹¹ Jag kommer i kapitlet som behandlar flykttematiken i de undersökta texterna att återkomma till Mazzarellas teorier kring det trånga rummet och flykten därifrån.

Av de tre skönlitterära verken jag ämnar behandla är det framför allt Jarl Hemmers *Rågens rike* det skrivits om. Johannes Salminens avhandling *Jarl Hemmer - En studie i liv och diktning* (1955) nämner landskapet kring Vindala¹² där Hemmer skrev *Rågens rike*, ett landskap som känns igen i verket med ån som delar byn i två, sjön Lappajärvi och de omgivande rågåkrarna. Salminen delar filosofen, esteten och litteraturkritikern Hans Ruins underkännande av Hemmers egna tankar kring sitt verk, nämligen att det var ”svenskt till typer, anda och språk”. Salminen håller med Ruin i att ”[i] viss mening är *Rågens rike* nationellt påfallande dubbelbottnad. Svenskt och finskt glider ständigt in i varandra. Så beslår också *Rågens rike* dem med lögn ’som finner en gräns av främlingskap dragen mellan den finlandssvenska litteraturen och livsödena i det finska Finland’”.¹³

Thomas Ek skriver i *Ljuset har djup - Jarl Hemmer och idyllen* (2013) om Hemmer som en del av den antimoderna strömningen i början av 1900-talet. Ek menar att det inte nödvändigtvis behöver handla om en bakåtriktad kraft eftersom det också kan rymma en framåtblickande utopisk dimension:

För Hemmers del så var utopin om det enkla livet på landet en motbild till det komplicerade livet i staden. Utopin var också en del av hans civilisationskritik. Man kan se Hemmers resor ut på landsbygden som en form av tidsresor. Han var på jakt efter andra ideal än tidens, andra sätt att leva.

10 Engman, s. 285.

11 Merete Mazzarella, *Det trånga rummet* (Helsingfors 1989), s. 9.

12 fi. Vimpeli.

13 Ibid., s. 117.

[...] Han ville knyta an till värden som han tyckte gått förlorade i det moderna samhället. Värden som hade att göra med gemenskap, enkelhet och andlighet.¹⁴

Michel Ekman analyserar *Rågens rike* utifrån sociologen och filosofen Ferdinand Tönnies begreppspar *Gemeinschaft / Gesellschaft*. Gemeinschaft är den bestående äkta formen för samlevnad, Gesellschaft däremot en övergående och skenbar form. Ekmans slutsats är att ”Hemmers Gemeinschaft uppvisar [alltså] en mängd misslyckade och otillräckliga strategier för att bibehålla idealet av en statisk harmoni genom att stänga ute yttervärlden, förändringar och ekonomisk utveckling”.¹⁵

Karl Bruhn tecknar pseudonymen Gustav Alms liv och författargärning i *Richard Malmberg – Novellist och pedagog* (1957). I ett kapitel analyserar Bruhn *Fångstmän*, främst den antagna kopplingen mellan novellernas tematik och författarens psykiska tillstånd då han skrev dem. Den största tjänsten Bruhn gör sentida läsare av *Fångstmän* är att han trovärdigt placerar respektive noveller i sin specifika tid och plats, något som inte framgår av novellerna i sig:

Skådeplatsen för händelserna i novellerna i *Fångstmän* är det hav och den skärgård han lärt känna¹⁶ under seglatserna med Kantänka. Och i de mest betydande berättelserna är handlingen förlagd till tiderna omkring sekelskiftet, alltså till den tid, då Malmberg var ung. Den tiden framstod för honom med åren i allt intensivare och skönare ljus.¹⁷

Bruhn kopplar också det tydliga frihetsmotivet i novellerna, längtan bort från det instängda och trånga till Malmberg själv som satt ”instängd” i ett otrivsamt ämbetsrum på Skolstyrelsen i Helsingfors och skrev.¹⁸

Thomas Warburton skriver i *Åttio år finlandssvensk litteratur* hur huvudpersonen i novellen *Zackris Matt*

vill exemplifiera att det är samlevnad och samhälle som fördärvar det bästa hos människan. När Gustav Alm väger fiskarens skärgårdsliv mot bondens bytillvaro tvekar han inte om att det är fiskaren som lever friast, rikast, mänskligt obundnast. Det är knappast bara ett privat frihetsbehov som avspeglas i dessa sympatier, utan de är också ett mer eller mindre medvetet uttryck för en hel samhällsgrupps längtan efter öppnare horisonter.¹⁹

14 Thomas Ek, *Ljuset har djup. Jarl Hemmer och idyllen* (Helsingfors 2013), s. 176.

15 Ekman, s. 176.

16 Kvarkens skärgård utanför Vasa.

17 Karl Bruhn, *Levnadsteckningar 3. Richard Malmberg* (Helsingfors 1957), s. 181.

18 Ibid., s. 185f.

19 Warburton, s. 109f.

Återigen alltså fokus på den frihetslängtan som kommer ur Alms penna men där Warburton tar det som ett uttryck för en mer allmän strävan efter frihet snarare än författarens privata längtan bort från instängdheten på ämbetsrummet.

Samme Warburton skriver om Guido Simbergs *Tranans skri* hur ”en ensam skadskjuten trana som har blivit efter de bortflyttande fåglarna [här] är symbolen för en finlandssvensk som sliten mellan tvång och vantrivsel trots allt stannar kvar på sitt hemlands myrar – en patetisk liknelse som antyder hårt uppskruvade känslor”.²⁰ I övrigt finns litet skrivet om *Tranans skri*.

5. Svenska språkets historia i Finland

Den svenska närvaron i det vi idag kallar Finland anses ha sin uppkomst i en migration över Östersjön med början under 1100-talet. De svenskspråkiga bosätter sig längs kusterna i nuvarande landskapen Österbotten och Nyland och det är dessa områden som än i dag har den starkaste svenskspråkiga närvaron, det man kallar *svenskbygderna*.

Sverige tvingas avträda Finland till det ryska tsardömet i freden i Fredrikshamn 1809. Plötsligt öppnas nya möjligheter för en finsk nationalitetskänsla byggd kring finskan, ett språk som fram tills nu existerat som folkspråk parallellt med svenskan men där det administrativa språket, språket för samhällets ledande skikt alltid varit odiskutabelt svenskt. Det administrativa språket i det autonoma storfurstendömet Finland fortsätter vara svenska även efter 1809, finskan används i skrift endast i religiösa sammanhang och i begränsade förvaltningssammanhang.²¹

I mitten av 1800-talet växer en finskhetsrörelse – *fennomanin* - fram centrerad kring tanken på finskan som det enda sanna nationalspråket. Johan Vilhelm Snellman företräder denna hegelianska inställning där nationen är något som endast långsamt kan byggas upp. Fosterlandskänslan ska bygga på nationella institutioner och en enspråkigt finsk nationell kultur. Mot denna hårda enspråkighet står Johan Ludvig Runebergs och Elias Lönnrots herderska, indifferent liberala riktning som bygger på känslan för den finska naturen och på landet som en gåva av Gud, alltså något som redan existerar i sig. I linje med detta är de som är födda i Finland finländare oberoende av vilket språk de talar och därför stödjer Runeberg

²⁰ Ibid., s. 136.

²¹ Engman, s. 110.

och Lönnrot tanken på någon form av formaliserad tvåspråkighet i en blivande finsk statsbildning.²²

Fennomanins framgångar under andra halvan av 1800-talet, parat med en tilltagande förryskning av Finland i och med tsar Aleksandr III:s tillträde 1881, skapar en motreaktion hos de svensktalande finländarna och man börjar tala om fennomanins svenska spegelbild, *svekomatin*. På samma sätt som finskhetsivrarna delas i ett liberalt och ett mer hårdfört läger utkristalliseras två riktningar bland svenskhetsivrarna: *kultursvenskheten*, företrädd av Carl Gustaf Estlander och *bygdesvenskheten* företrädd av Axel Olof Freudenthal.²³

Kultursvenskhet är kortfattat svenskhet i Finland som inte specifikt är kopplad till plats eller bygd och som främst associeras med en intellektuell stadsmiljö och en naturlig flerspråkighet. Kultursvenskarnas strategi var att försöka behålla svenskan som ett språk för hela landet. Bygdesvenskhet är kopplat till de specifikt svenska platserna i Finland, främst Österbottens kustland och delar av Nyland. Förespråkarna för en bygdesvensk strategi menade att man borde koncentrera sig på just dessa svenska kärnområden i Finland med syfte till att i slutändan skapa ett separat, självstyrande Svensk-Finland.²⁴

En av finskhetsrörelsens främsta målsättningar var att bredda den finskspråkiga bildningens sociala bas, både genom att den bildade klassen bytte språk från svenska till finska och genom rekrytering av allmogestudenter till högre utbildning. Detta bekymrade svenskhetsivrarna då ”den uppåtgående sociala rörelsen är inom den finska befolkningen betydligt livligare än i Sverige, men inom landets svenska befolkning betydligt trögare än där”.²⁵ Det var alltså svårt med rekrytering av svenskspråkig allmoge till högre utbildning, de ansågs tröga och ointresserade av det bokliga. Just klyftan mellan den svenska allmogen – bygdesvenskheten rotad kring specifika fysiska och kulturella platser – och den svenska borgerliga ”eliten” – kultursvenskheten – sågs i och med den tilltagande förfinskningen som ett problem som måste lösas. Två grupper som egentligen bara hade språket gemensamt behövde något att enas kring. En (föreställd) gemenskap. En identitet.

22 Ekman, s. 11f.

23 Engman, s. 174.

24 Ek, s. 177.

25 Engman, s. 187.

6. Platser, kulturella minnen, föreställda gemenskaper

6.1 Människans relation till den fysiska platsen

I *Cultural Memory and Western Civilization* diskuterar Aleida Assmann i anslutning till Nathaniel Hawthornes roman *The Scarlet Letter* (1850) begreppet *oysterlike tenacity*, ostronlik orubblighet. Som ostronet fäster sig människan vid specifika platser och stannar där. Om det finns en släkthistoria associerad med dessa platser, en stark minnesaura som löper genom generationer, skänker det platsen en särskild kvalitet.²⁶ Plats och tid samspelar alltså för att skapa denna kvalitet. Problemen uppstår när de kvaliteter som premierades vid uppbyggnaden och förvaltningen av dessa platser – nybyggarnas envishet och orubblighet – tappar sin funktion. Det är inte längre acceptabelt att stanna kvar vid den ostronlika orubbligheten i moderniteten i ett samhälle som premierar rörlighet och flexibilitet. Dessa platser står nu i vägen för utveckling och framsteg: "And so the magic of the place is out of date: the archaic man, the old settler, is not a self-determined individual but is ruled by fate and external forces."²⁷

Hawthorne kopplar ihop människans bundenhet till platsen med instinkt: den delen av den mänskliga naturen som visar på beteenden som inte har blivit upphöjda till "kulturens" nivå, det som fortfarande är "naturen". Uthållighet och kontinuitet – det som platsens människor representerar – är inte i sig själv civilisatoriska värden, det är värden som etablerar sig själv organiskt och naturligt. De är inte värden som är en produkt av civilisationen, av den kulturellt skapande processen.²⁸

6.2 Människans relation till platsens kulturella minne

För att kunna överföra minnen som spelar en roll för den kulturella identiteten under längre tid måste de ta yttre form, göras till objekt och institutionaliseras i form av texter, bilder och riter. Det är det här som kallas kulturella minnen. Assmann menar att även om platser i sig själv inte har någon minnesförmåga så är de oerhört viktiga i konstruktionen av kulturella minnen. Platser stabiliserar och bekräftar det kulturella minnet genom att ge minnet en

²⁶ Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives* (Cambridge 2011), s. 284.

²⁷ Ibid., s. 285.

²⁸ Ibid., s. 285.

konkret inramning samt står för en beständighet som överlever individer, epoker, till och med hela kulturer och dess artefakter.²⁹

I augusti 1797 skriver J.W. von Goethe till sin vän Friedrich Schiller. I brevet introducerar han en del av de idéer som senare ska ligga till grund för hans symbolteori, bland annat tanken om *glückliche Gegenstände*, ting som kan väcka en viss typ av känslor hos betraktaren men där det inte är betraktaren som ger tingen dess mening. Tingen äger signifikans i sig själva. Goethe exemplifierar med två symboliska ting eller, som Assmann också påpekar, inte ting *per se* utan platser: "torget där jag bor" och "farfars hus, gårdsplan och trädgård", två platser som förkroppsligar minnen som Goethe delar som individ men som tydligt överskrider hans egen livshorisont. Det individuella minnet underordnar sig här familjens kollektiva minne och det individuella livets kontext blir genom platsernas symboliska signifikans oupplösligt bundet till de människor som en gång ingått i denna kontext men som inte längre är där. Det individuella minnet smälter samman med det generella.

För Goethe handlar det om platsen i sig, inte de materiella objekt som kan finnas kvar på platsen som artefakter eller relikier. Farfars hus är bara en stenhög och inte intressant som sådan. Goethes symboliska kapital ligger inte i byggnader utan i marken, men för att avslöja markens (minnes)kapital behöver man öva sig specifikt för detta. Från "ett kärt minne" till det som är "anmärkningsvärt" och sedan vidare till det som är "betydelsefullt". Behärskar man sedan detta kommer värdet av det personliga minnet minska och auran av den specifika platsen i sin tur att öka.³⁰

6.3 Föreställda gemenskaper: språk som nationellt fundament

Benedict Anderson skriver i *Imagined Communities* (2016, 1983) om uppkomsten av nationalstater och nationalism. Det är med framväxten av folkspråken som nationalspråk, som ersättare av administrativa språk i mångspråkiga statsbildningar³¹ som tanken kring språket som fundamentet för nationen och i förlängningen nationalstaten uppkommer. Anderson menar att den snabba utvecklingen av tryckta medier på folkspråken, främst tidningar och tidskrifter, i kombination med allmänt förbättrade livsvillkor var en förutsättning för

29 Ibid., s. 282.

30 Ibid., s. 282f.

31 T. ex. latin → tyska resp. ungerska i Österrike-Ungern, kyrkslaviska → ryska i Ryssland, arabiska → turkiska i Ottomanska riket.

skapandet av en nationell identitet baserad på ett gemensamt språk: ”The general growth in literacy, commerce, industry, communications and state machineries that marked the nineteenth century created powerful new impulses for vernacular linguistic unification within each dynastic realm.”³²

En oförutsedd effekt när folkspråken börjar ersätta de administrativa språken blir att minoritetsspråk i samma process förlorar sin ställning. Anderson exemplifierar med hur engelskan tränger bort gaeliskan på Irland, hur franskan tar över bretonskan och hur kastilianskan marginaliserar katalanskan. När ett språk väl fått fäste i och med de moderna metoderna att trycka och distribuera text är det svårt för att inte säga omöjligt för de mindre folkspråken att hålla terräng, än mindre ta tillbaka förlorad sådan.³³

Utvecklingen i Europa går under senare delen av 1800-talet mot en gemenskap skapad kring språket och språket som något man som individ tillhörande en specifik språklig grupp äger; ”[...] and moreover that these groups, imagined as communities, were entitled to their autonomous place in a fraternity of equals”.³⁴ Alltså ett gemensamt språk som en grundläggande förutsättning för en nationell gemenskap.

6.4 Föreställda gemenskaper och finlandssvensk identitet

I 1800-talets Finland finns tre parallella språk som alla kräver sin plats och rätt: svenskan som det historiska administrativa språket, språket för högre utbildning och förutsättningen för att kunna göra karriär inom det offentliga. Ryskan som imperiets språk, det officiella språket för hela tsardömet som används i kontakten mellan storfurstendömet Finland och tsarens byråkrati i S:t Petersburg men talat och förstått av få i Finland som helhet. Och så finskan. Folkspråket, majoritetsspråket rent numerärt men degraderat till just ett folkspråk. För att komplicera det hela existerar svenskan också som folkspråk bland allmogen i svenskbygderna och bland arbetarna i de framväxande industristäderna, det är inte bara ett administrations- och kulturspråk.

När Aleksis Kivis³⁵ *Sju bröder* kommer ut 1870 innebär det startskottet för en finskspråkig skönlitterär tradition. Nu börjar också finskan på allvar utmana svenskan som

32 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2016 [1983]), s. 77f.

33 Ibid., s. 78f.

34 Ibid., s. 84.

35 född Alexis Stenvall.

(ut)bildningsspråk och administrativt språk.³⁶ Finskspråkiga tidningar och tidskrifter startas och en alltmer intensiv debatt kring språkfrågan tar fart. Det är också nu som mobiliseringen kring det svenska tar fart på allvar. Det handlar om att ena alla svenskspråkiga kring en gemensam identitet för att undvika de gaeliska och bretonska öden Anderson nämner.

De finskspråkiga äger finskan, som också är folkspråket. Statusen som majoritetsspråk är inte hotad. På samma sätt äger de svenskspråkiga svenskan. Men vad ska man göra med sitt ägandeskap, hur ska man med Andersons ord som grupp och föreställd gemenskap leva jämsides sina finskspråkiga bröder och systrar som svenskspråkig finländare i Finland? Problemet som nämnts tidigare är gapet mellan en kultursvensk elit och en bygdesvensk allmoge. De drivande svenskhetsivrarna vänder sig till allmogen för inspiration i sin konstruktion av den finlandssvenska identiteten. Som Michel Ekman skriver i sin essä om finlandsbilden hos de finlandssvenska mellankrigsförfattarna Bertel Gripenberg och Elmer Diktonius: ”Svenskfinland som begrepp och finlandssvenskheten som identitet är defensiva. Ingendera har uppkommit av så att säga inre behov, utan de konstruerades som ett svar på det finska kulturella, språkliga och politiska uppvaknandet, eller som ett försvar mot detta.”³⁷

För att skapa Benedict Andersons föreställda gemenskap, en med Ekmans ord defensiv identitet – men likväl en identitet – som smälter samman det kultursvenska och det bygdesvenska behövs gemensamma myter, legender och symboler att samlas kring. Dessa hittar man i äldre traditioner som danser, ringlekar och folkdräkter, studier kring ortnamn och dialekter samt ett nyväckt intresse för gamla vikingasagor och myter.³⁸ Jeremy Hooker menar i sin essä ”Poem and Place” att myter och legender är av minst lika stor betydelse för ett folks självförståelse som den faktiska historien. Poesin efter Wordsworth och romantiken måste förstås mot en bakgrund av en omfattande känsla av förlust, där förlusten gäller en gemensam förlitan på en ideal ordning.³⁹ Denna ideala ordning, där svenskan är normen, går definitivt förlorad i och med de första lantdagsvalen 1905-07. Den gamla svensksinnade ständsriksdagen får ge plats åt en folkvald socialdemokratiskt och finskspråkigt dominerad församling. Det framtida Finland kommer från och med nu att styras mestadels på finska.⁴⁰

36 T. ex. historieprofessorn och ledaren för finska partiet Yrjö Koskinen 1867: ”den viktigaste frågan är skolornas förfinskning”. (Ekman, s. 177) Från och med 1894 ska sökande till de akademiska lärartjänster som utlyses ”äläggas förmåga att använda finska i tal och skrift samt att undervisa och examinera på detta språk”. (Ekman, s. 186)

37 Michel Ekman ”På fel sida. Om Finlandsbilden hos Bertel Gripenberg och Elmer Diktonius”, *Gränser i nordisk litteratur vol. 1*, red. Clas Zilliacus (Åbo 2008), s. 285.

38 Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet* (Helsingfors 2000), s. 23f.

39 Ekman (2011), s. 49f.

40 Jan Sundberg, *Svenskhetens dilemma i Finland. Finlandssvenskarnas samling och splittring under 1900-talet* (diss. Helsingfors 1985), s. 108.

Det är denna förlust av en sedan århundraden ”ideal ordning”, ett Finland styrt av svenskspråkiga på svenska, i kombination med en stor emigration från svenskbygderna till främst USA och Sverige, som skapar behovet av en svensknationell samling i Finland. Politiskt tar det sig uttryck i ombildandet av det gamla svenskspråkiga högerpartiet Svenska partiet till Svenska folkpartiet (SFP) 1906. En kompromiss jobbas fram mellan en starkt högerlutande kultursvensk falang och en socialliberal bygdesvensk dito för att samla de svenska rösterna från både kultur och bygd i ett parti.⁴¹

Runt sekelskiftet 1900 diktas det på svenska i Finland, lyrik som uttrycker känslor kopplade till de svenskspråkigas situation. Känslor av sorg och förlust i Hookers anda men också kampvilja och nationell stolthet.⁴² Det är teman som sedan fortsätter behandlas i både lyrik och prosaform under de turbulenta åren fram till självständigheten 1917 och det följande inbördeskriget 1918.⁴³ I och med författningen 1919 får svenskan status av jämställt nationalspråk i Finland och det som tidigare varit oklart i språkfrågan blir nu tydligare. Den aktivistiska kamplitteraturen tonas ner och konstruktionen av den finlandssvenska identiteten går in i en ny fas i och med 1920-talets litteratur.⁴⁴ Det är i den kontexten *Rågens rike*, *Fångstmän* och *Tranans skri* kommer till och som jag ska försöka visa på bidrar till en fortsatt konstruktion av den finlandssvenska identiteten efter självständighet och inbördeskrig. Först en presentation av de tre författarna till de texter som ska analyseras.

7. Om författarna

Jarl Hemmer föds 1893 i Vasa. Han studerar ryska vid Helsingfors universitet och är förutom lyriker och prosaist också en framstående översättare från ryska till svenska. Hemmer deltar i den samtida finländska och svenska litteraturdebatten som kritiker och essäist. Genombrottet kommer 1922 med verseposet *Rågens rike* som vinner Natur & Kulturs romanpristävling 1923. Eposet översätts senare till bland annat finska och engelska och filmatiseras två gånger av Ivar Johansson, stumt 1929 och med ljud 1950. Hemmers största stund som prosaist anses vara *En man och hans samvete* (1931), en mörk moralism som kretsar kring fånglägret på

41 Ibid., s. 44f.

42 *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, s. 68f.

43 T. ex. Arvid Mörnes *Den svenska jorden* (1915) och Jacob Tegengrens *Jord och hav* (1918).

44 Inbördeskriget förde med sig den bieffekten att språkfrågan nyanserades. De svenskspråkiga på den vita sidan befann sig nu på samma sida som finskspråkiga bönder och borgare, enade i kampen mot de röda. Den hårdfört svensksinnade poeten och författaren Bertel Gripenberg är en av dem som efter inbördeskriget får en annan syn på den finskspråkiga befolkningen efter att ha stridit sida vid sida med dem. (Ekman, s. 246f.)

Sveaborg i efterdyningarna av det finska inbördeskriget. Hemmers betydelse och produktion klingar småningom av ju längre trettioåret lider. När Finlands misslyckade fortsättningskrig mot Sovjetunionen är över ändar han sitt liv för egen hand i december 1944, 50 år gammal.⁴⁵

Richard Malmberg (skrev skönlitterärt under pseudonymen Gustav Alm), folkskolelärare och sedermera skolråd vid Skolstyrelsens svenska avdelning i Helsingfors, föds 1877 i Töysä i södra Österbotten. Malmberg debuterar med den ironiska helsingforsskildringen *Höstdagar* (1907), ett tidigt exempel på den helsingiska s.k. ”dagdrivarlitteraturen” där blaserade unga män och kvinnor flanerar längs Esplanaderna i jakt på stimulans. Uppmärksam blir också *Fångstmän* (1924), en novellsamling från uppväxtens österbottniska skärgårdslandskap.⁴⁶ Karl Bruhn skriver i sin levnadsteckning över Malmberg att han kände stark olust under författandet av *Fångstmän*, skrivandet var inget som skänkte Malmberg glädje. Novellsamlingen skrevs på tjänsterummet på Skolstyrelsen, ett enligt Bruhn påtagligt otrivsamt rum i en otrivsam del av Helsingfors med utsikt mot ett annat otrivsamt hus.⁴⁷ Kanske är det därför *Fångstmän* blir Malmbergs sista skönlitterära produkt. Richard Malmberg dör november 1944, 67 år gammal.

Guido Simberg föds i Viborg 1887. Han tar studenten från Svenska Lyceum 1905 och har då växt upp i en genuint mångspråkig och internationell miljö. Viborg kring sekelskiftet 1900 är en stad där finska, svenska, ryska och tyska blandas friskt och den speciella ”viborgssvenskan” strösslat med inlån från andra språk anses vara en rotväliska av språkpuritaner. Simberg lämnar hemstaden för att utbilda sig till kemist. Under en tillfällig period av arbetslöshet på 1920-talet bestämmer han sig för att sadla om till skriftställare varav romanen *Tranans skri* (1927) är det mest bestående resultatet. Produktionen i övrigt är sparsam. Simberg återgår senare till kemistyrket och dör 1971 i Helsingfors, 83 år gammal.⁴⁸

8. Platsernas funktioner och inbördes relationer

För det första måste det slås fast att det inte finns några fasta gränser mellan de tre platserna. En fysisk plats kan åkalla ett personligt minne eller väcka en stark känsla av t. ex. njutning eller obehag och på så sätt omvandla den fysiska, allmänna platsen till en individuell mental

45 *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, s. 66 & Warburton, s. 157f.

46 Warburton, s. 107f.

47 Bruhn, s. 185f.

48 Warburton, s. 136 & Per Erik Floman “Guido Simbergs sorgeskvåde över Wiborgs öde”, *Wiborgs Nyheter* 2009-01-07, https://wiborg.fi/Site/Data/1773/Files/wn_pdf/Wiborgs_Nyheter_2009.pdf, s. 11 (2019-05-16)

plats. På samma sätt kan en fysisk plats, som Assmann påpekar, understödja kulturella och kollektiva minnen genom sin historiska beständighet och på så sätt också fungera som en kulturell plats som kan förse med innebörd och mening. Vidare kan specifika uttryck hos de fysiska platserna få en symbolisk kulturell mening genom kulturella uttryck, som den svenska martallen och den finska enrisbusken som natursymboler som deltagare i konstruktionen av folksjälen. Samtidigt rör vi oss hela tiden mellan individen och kollektivet, mellan det allmänna och det specifika och mellan det förflutna, nuet och framtiden.

Jag kommer utgå från två teman för att visa hur de olika platserna gestaltas i de undersökta texterna. Två teman som går igenom i de respektive texterna och som visar på hur texterna medverkar till konstruktionen av den finlandssvenska identiteten: *utbrytningsförsöket* och *gemenskapens nödvändiga normbrytare*.

9. Utbrytningsförsök

Merete Mazzarella skriver i *Det trånga rummet* om den finlandssvenska litteraturen som en tematisk flyktlitteratur, hur den tenderar skildra huvudpersoner som lider av instängdheten och därför gör utbrytningsförsök ”ur borgerlighetens trånga rum”.⁴⁹ Mazzarella behandlar ett stort tidsmässigt spann, ca. 80 år, och ingen av de texter som ingår i den här undersökningen ingår i hennes. Samtidigt är det en intressant tanke och jag tycker mig kunna skönja ett liknande tema. Frågan är dock om det enbart handlar om en flykt *från* något? Det kan lika gärna vara en flykt *till* något, inte för att den nuvarande situationen i sig är ohållbar men för att man tycker sig se ett grönare gräs på en annan plats än den man för tillfället befinner sig på. Samt: det är ingen slump att suffixet -försök är påtagligt närvarande, som vi ska se är flyktförsöket något som ofta stannar vid just ett försök.

9.1 Första försöket: Fanflykten i *Tranans skri*

När Erik-Olof Järvell, huvudpersonen i *Tranans skri*, känner hur rummet kring honom blir trängre ställs han inför ett dilemma. Kämpa för att kunna behålla släktgården Haapakorpi

49 Mazzarella, s. 9.

utanför Viborg på Karelska näset, den fysiska plats han växt upp, där han är rotad. Eller lämna det fria Finland, det Finland han stridit för i frihetskriget.

Haapakorpi är en plats som representerar ett kulturellt minne, en plats som har en i sig inneboende kvalitet som inte behöver en betraktare, en Goethes *glückliche Gegenstände*. Om den med känslor så laddade symbolen förloras försvinner också anledningen att stanna kvar; ”landet är mig likgiltigt, språket kan jag vårda bättre i Sverige än här, folket – nåja, också här har jag stått utanför folket”.⁵⁰

Erik-Olof gör sig redo att fly[tta] till Sverige där hans söner kan få växa upp i en enspråkigt svensk miljö, det han själv saknat som uppväxt och skolad i det mångspråkiga Viborg; ”jag önskar att jag hade fått födas och växa upp i en språkligt enhetlig bygd och icke som jag gjort – i ett tvåspråkigt land, i en fyrspråkig miljö”.⁵¹ Det trånga rum Erik-Olof känner sig obekvämt och instängd i är alltså främst ett krympande språkligt rum där svenskan stadigt marginaliseras, inte bara i Karelen där finskan alltid dominerat kraftigt utan även i övriga delar av den nya republiken: ”Jag ser livsviljan hos produkterna av denna finska nativitet. På det hållet finnas inga renegater. Finnarna inskränka sig inte till att försvara gamla positioner, de erövra nya för var dag som går.”⁵² Det handlar alltså inte som det Mazzarella skriver om, att huvudpersonerna i den finlandssvenska litteraturen tenderar till att vilja fly det trånga (borgerliga) *finlandssvenska* rummet. Erik-Olof vill fly det han uppfattar som ett finskt ”hot”. Han ser sig tvungen byta fysisk plats för att komma till en önskvärd kulturell plats, från en finskspråkig plats till en svenskspråkig. Men, kan man då invända, varför inte fly[tta] till en fysisk plats inom Finlands gränser som också uppfyller kraven på den kulturella platsens gemensamma minnen, traditioner och språk – exempelvis Alms och Hemmers österbottniska svenskbygder – i stället för till Sverige? Det har att göra med att Erik-Olofs självidentifikation är med Finlands svenska överklass:

Ränningen i mitt folks väv är svensk. En del av inslaget likaså. Men jämsides därmed gå trådar från många håll. Det är finska, tyska, skandinaviska, baltiska, ryska, ja, varför inte franska och engelska trådar. Mitt folk har sluppit renodlingens förbannelse och fått njuta blodblandningens välsignelse. [...] Mitt folk är Finlands svenska överklass, dessa förkättrade ”ruotsalaiset herrat” som det fria Finland bekämpar där det kan.⁵³

50 Guido Simberg, *Tranans skri* (Helsingfors 1927), s. 124.

51 Ibid., 118. Viborg var fram till andra världskriget främst en finskspråkig stad men med starka inslag av tyska, ryska och svenska. I dag är Viborg en helt rysk stad men med många arkitektoniska minnen från den svenska och den finska tiden.

52 Ibid., s. 121.

53 Ibid., s. 107f.

En självidentifikation som placerar honom tryggt i facket ”kultursvensk” som diskuteras tidigare, alltså en (oftast) välbärgad, utbildad och internationellt orienterad svenskspråkig i Finland, en del av eliten. Erik-Olof förtydligar detta ytterligare när han i nästa stycke värjer sig mot att behöva associera sig med ”bygdesvenskarna”, alltså den traditionella bonde- och fiskebefolkningen i Österbotten:

Jag har sett den en gång, dess kärna [...] Jag såg en konservatism som skrämde. Jag gick ut och in i stugorna och jag såg en likhet, en enformighet, en massa som inte visste av några individuella särdrag. [...] Nej, jag är övertygad om att den skiftande, rörliga folkgrupp som jag kallar mitt folk måste ha inslaget av främmande blod att tacka för sina karaktärs- och lynnesdrag, som så skarpt avvika från den ”breda basen”.⁵⁴

Erik-Olof är uppenbart ointresserad av den finlandssvenska föreställda gemenskapen som syftar till att ena kultursvenskar och bygdesvenskar under ett språkgemenskapsparaply. Hans lojalitet ligger hos den paneuropeiska aristokrati han ser som sina jämlikar, inte hos österbottniska bönder av tveksam fiber och karaktär. Erik-Olofs mentala plats är hos identifikationen med sitt folk. Därför blir också Sverige som tillflyktsort det enda alternativet för honom.

Erik-Olof slits mellan individuellt självförverkligande och lojalitet till gruppen, till folket. Han föraktar det han kallar ”renegater”, svenskspråkig överklass som frivilligt förfinskats. Som farbrodern Karl Järvell, numera Kaarlo Järvelä. De som lämnat Finland för andra länder, främst Sverige, brännmärker han som ”fanflyktingar”. Men till slut bestämmer han sig för att svika sitt folk: ”Jag är färdig att lämna det land där jag fötts, där mina fäder levat och dött. Jag är färdig att lämna mitt språk som är illa beträngt för att få tala samma språk i säkerhet, lugn och ro. Jag är en fanflykting, jag vet det, men det skall ingen annan få veta än Du och jag.”⁵⁵ ”Du” är i det här fallet farbrodern August som Erik-Olof brevväxlar med. August kommer vi återvända till i nästföljande kapitel, han är en av de nödvändiga normbrytarna. I den här kontexten blir August dock en *deus ex machina* då han dör och testamenterar sin gård utanför Landskrona till Erik-Olof. Allt verkar falla på plats. Det finns en fysisk plats, Sverige, att fly[tt]a till, en plats som nu också omvandlats till en kulturell plats i och med Erik-Olofs släktforskning. Teorin har varit att släktens ursprung stått vid en av Finlands tusentals sjöar, *järvi*, och att namnet sedan försvenskats till Järvell. Nu visar det sig att det är Järfälla utanför Stockholm som släktnamnet Järvell kan härledas från. På ett nästan *för* bekvämt sätt kan nu Erik-Olof rationalisera sitt beslut att fly[tt]a i och med uppkomsten av ett kollektivt minne knutet till en (riks)svensk plats.

54 Ibid., s. 108f.

55 Ibid., s. 131.

Tranans skri inleds med en ung Erik-Olof på tranjakt med pil och båge på Isosuo myr tillsammans med kamraten Torsten.

I detsamma skrällde transkriet över myren igen.

”Där, ser du, där, vid holmen, där står den”, viskade Torsten.

Ja, där stod den verkligen. Långt borta, mitt ute på myren stod den stora grå fågeln. Ensam och övergiven, den enda tranan i hela världen.

Erik-Olof blev arg.

”Där står du stackare, som blivit efter de andra”, skrek han, ”tran-rantta där, som inte kan flyga! Vad har du att göra på Isosuo, på min myr!”⁵⁶

De kommer hem till Haapakorpi på kvällen och Erik-Olof får rejält med stryk för att de olovligen gett sig i väg. När de gått och lagt sig projicerar Erik-Olof sin olycka på tranan:

”Alltsamman är den där ensamma tranans fel. Vad hade den att göra därute. Det var säkert en sådan där som ingen annan tålde. En enstöring som ingen förstod sig på. Den skrämde bort alla andra. [...] Nej, jag förstår det inte. Vad har en trana att göra ensam på en myr. Förstår du?”

”Nej”, sa Torsten sömnigt.

Och jägarna somnade in.⁵⁷

Den vuxne Erik-Olof, nu klar att lämna Finland. Lämna Karelen, lämna Haapakorpi, lämna sina rötter och sitt ursprung. Han meddelar sönerna att de ska åka och hälsa på i Sverige, låter blicken vandra runt i rummet där eftermiddagssolen spelar över väggarna.

Strålknippen träffade på sin väg väggen mitt emot och där belyste det den stora tavlans enda figur. En trana. En enda ensam trana. En trana som stod mitt ute på en oändlig myr. En gråbrun, vattensjuk myr om våren. Tranan böjde huvudet bakåt och skrek.⁵⁸

Erik-Olof låser in sig på sin kammare, överväldigad av känslor. Och kommer till slutsatsen att platsen Haapakorpi för honom trots allt är det viktigaste. Viktigare än allt det han ondgjort sig över tidigare. Han uppvisar i slutändan den ostronlika orubbligheten hos en man som likt ostronet klänger sig kvar vid platsen, en plats med en stark släkthistoria som skänker den en särskild kvalitet. Att det sedan är en arkaisk tanke på tvärs med den framväxande moderniteten – vilket Hawthorne & Assmann också gör en tydlig poäng av – att det svenska herremanslivet på Karelska näset inte är ett lysande framtidsprojekt inser innerst inne Erik-Olof också men han är känslomässigt driven. Han hamnar på sin mentala plats i identifikationen med sitt självframkallade öde:

Att vara svensk i Finland det var någonting, att vara finne i Sverige det var ingenting. Att vara svensk i Finland det var kamp, det var spänning, osäkerhet, liv och död. Ja, så var det, men det

56 Ibid., s. 20.

57 Ibid., s. 21f.

58 Ibid., s. 141f.

måste vara så. Han var inte renegat, inte fanflykting. Han skulle stanna på sin post, han var född gränsbo och det skulle han förbli.⁵⁹

Tranan vaktar över flocken, uppmärksam, plikttroget. Lämnar inte sin post.

Men han visste också att hans söner en gång skulle stå vid randen av Isosuo myr och liksom han lyssna till en stor, grå tranas vilda skri. Till skriet av en trana som ville flyga bort från myren men inte kunde.⁶⁰

9.2 Andra försöket: Fadersupproret i *Kungen och hans dotter*

Anna-Brits trånga rum arbetar på flera olika plan. Dels det fysiskt trånga rummet, den skeva lilla fiskarstugan på skäret som hon delar med fadern – ”kungen”, Granholmarn – och styvmodern. Dels det begränsade umgänget med ett fåtal människor i ett par närliggande stugor. Dels i relationen till fadern som begränsar hennes liv med en överbeskyddande attityd som gränsar till hederskultur. Samtidigt älskar hon naturen, platsen hon växt upp på, platsen hon känner sig organiskt sammanvävd med. Skären, tallarna och vikarna.

Hon kände arkipelagen, dess smyghål och vikar, dess liv och dess väsen. Hon lärde känna den, där hon satt på segelbrädet och lät stänket slå rätt in i ansiktet [...] Hon lärde känna den, som man känner sitt eget, och var hon steg i land, hade hon samma förmimelse som far: det här är jag, och vad jag rör vid är mitt.

Ty här rådde man sig själv och var sin egen överhet.⁶¹

Friheten är inbyggd i naturen och organiskt överförd till människorna som rör sig i landskapet, ”man styrde båten som man ville och steg i land var man ville”.⁶² Den fysiska platsen, det öppna fria skärgårdslandskapet, speglar den mentala platsen och vice versa.

Samtidigt bär den fysiska platsen på minnen av människor som för länge sedan är borta, de kulturella platser som Assmann skriver om. Gamla skötbåtshamnar och stensättningar. I stugorna finns artefakter sparade från skeppsbrott som lidits i närheten. Skärgårdslandskapet är en plats som har sett ut på ungefär samma sätt i århundrade efter århundrade. Sysselsättningarna har varit de samma: fiske, säljakt, båtbyggande och jordbruk till husbehov. Det är en konservativ provinsiell kontext, byggd på tradition och sedvanerätt. Vad som händer utanför denna kontext är inte så viktigt så länge fisket är gott.

59 Ibid., s. 144.

60 Ibid., s. 146.

61 Gustav Alm, *Fångstmän* (Helsingfors 1924), s. 52f.

62 Ibid., s. 43.

Industrialiseringen och moderniteten hittar dock slutligen ut även till de mest otillgängliga skären. Sågen i byn behöver ständigt tillflöde av virke och skärens skogsbestånd är redo för avverkning. Granholmarns stuga står på ett skär som ägs av en opplandsbonde. Han kallas till byn för att informeras om den förestående avverkningen. Anna-Brit följer med honom och stiger i land i hamnen.

Och med detsamma blev luften en annan, tyngre att andas, tung av jord och förmultning, – doft av halm från riorna och av hampa från de långa rader av knippen som torkade på gärdesgårdarna. [...] Människorna mötte och foro förbi utan att se åt en. De voro annat slags folk. Deras tankar voro säkra och välordnade liksom rårna omkring deras åkrar. [...] Nej, här var Anna-Brit inte längre kungens dotter. Inte ens en främling. Hon var ingenting.⁶³

Anna-Brit är på en annan fysisk plats än den hon är bekväm med. Från havet och skären, friheten, in till byn, lantbruket och en gryende modernitet, det okända och skrämmande som devalverar hennes värde. Det är inte hit Anna-Brit vill fly. Hennes mentala plats är kvar i skärgårdslandskapet. Kontrasten mellan byns jord och förmultning och havsbandets friskhet är slående.

Granholmarn är som karaktär en god representant för Assmanns nybyggare. En människotyp som med sin kropp som insats bryter ny mark och där efterföljande generationer förvaltar detta arv i samma anda. Nybyggaren klarar sig bra så länge samhället runtomkring honom är beständigt. Problem uppstår när omvärlden förändras och de egenskaper som karakteriserar nybyggaren och som är nödvändiga i en nybyggarkontext, uthållighet och envishet, tappar sin funktion i moderniteten.⁶⁴ Att hävda urgammal sedvanerätt till skäret räcker inte i ett modernt samhälle som styrs av juridiken.

”Min backe är min”, vidhöll Granholmarn. ”Jag har brutit upp och byggt och betalat höstströmmingen, som det skall vara. Det har jag hävd på. Dit stiger ingen med sin fot, så länge jag är Granholmarn.”

”Du har hävd på åverkan och egenhandsrätt, du Granholmare”, – Herman lade tonvikt på vart ord – ”och den hävden håller längre än du tror, om vi ska inför tinget. Men ser du jag har jorden, och på den sitter du löst, om jag vill ge den åt en annan. [...]”⁶⁵

Avverkningen börjar på skären runtomkring och rör sig sakta men säkert in mot Granholmarns stuga. Den fysiska såväl som den kulturella platsen är hotad. Genom att så drastiskt förändra den fysiska platsen som en avverkning av skog medför kommer också den kulturella platsen, de minnen och artefakter som platsen skapat genom århundraden, förändras. Granholmarn ser hur hans framtid, bokstavligen, faller samman.

63 Ibid., s. 66f.

64 Assmann, s. 285.

65 Alm, s. 73.

Där gingo hans fjärdingskimmar. Där hans skötgistor. Där hans båtvirke. Alla träd. Där var sådana, som han för längesen utkorat åt sig, vart och ett för det nyttiga ändamål Vår herre på förhand bestämt dem för genom växt, form och resning. [...] De voro en del av honom själv, likasom hans arbete, hans tankar och hans planer voro en del av honom själv.⁶⁶

På samma sätt som Anna-Brit känner sig fysiskt sammankopplad med den omgivande platsen känner Granholmarn sig fysiskt sammankopplad med träden som nu faller kring honom. Den fysiska, kulturella och mentala platsen sammanfaller hos Granholmarn i ett tillstånd av hjälplöshet och förlust av identitet.

Anna-Brit delar sin fars förtvivlan över att se skäret kalhuggas: ”Landet hade kommit över dem, överfallit dem. [...] Allt som legat beklämmande över henne varje gång hon varit till lands, [...] allt detta hade nu kommit tätt inpå henne, här i hennes eget rike.”⁶⁷ Samtidigt uppskattar hon möjligheten att för första gången i sitt liv ingå i en kontext som inte inbegriper fadern. Platsens ändrade förutsättningar gör att det som först upplevs som ett hot transformeras till en möjlighet, en väg bort från skäret. Hon behöver inte vara kungens dotter när hon talar med skogshuggarpojarna, hon får vara Anna-Brit. Granholmarn ser Anna-Brit skämta och leva upp med skogshuggarna och ser det som ett dubbelt svek, dels mot platsen skogshuggarna för alltid håller på att förändra, dels mot honom själv som bristande lojalitet mellan dotter och fader: ”Nu var han övertrumpad. Den stora förnedringens dag hade äntligen kommit över honom. [...] Han såg på Anna-Brit, men hon gick fri och oberörd. Det var tvärtom, som bar hon på en glädje innerst inne. Den strålade ut ur hennes ögon, ur gången, ur alla hennes rörelser.”⁶⁸

Granholmarn är inte längre kungen. När den plats han utövat sin informella makt oåterkalleligt förändrats abdikerar han. Följaktligen är Anna-Brit inte heller längre kungens dotter. Faderns auktoritära grepp om dottern har lossnat och hon kan påbörja sin utbrytningsprocess. Hon börjar gå på danser och uppvakts av en av de nya tidens män, grannpojken och skärkapitalisten Maras August, som börjat köpa upp mark i närheten i samarbete med sågverksägaren i byn. Det hela leder till att Maras August och markägaren Klas Sebastian kommer överens om att låta Granholmarn dö på sitt avhuggna skär, som en souvenir. Klas Sebastian har inte hjärta att vräka honom.

”Boskär växer upp igen”, sade han stilla, ”men en sån som gamla Granholmarn uppstår det inte mer. Han hör till en förgången tid. Den sista örnen. Han måste skyddas.”⁶⁹

66 Ibid., s. 104f.

67 Ibid., s. 82.

68 Ibid., s. 103.

69 Ibid., s. 149.

Anna-Brit råkar överhöra konversationen och inser att det är hennes käresta Maras August som ligger bakom faderns olycka. Det dubbla sveket uppenbarar sig sedan när Maras August samtidigt uppvaktar grannflickan Lena.

Anna-Brit och fadern far ut och fiskar som förr. De sköter arbetet men de talar inte längre med varandra på samma sätt som förr: ”Där var visst något sårt inom dem båda. Men sådant talade man inte om hos Granholmarn. Sade man något, så var det att ta på: arbetet och sjön. Allt annat fick var och en bära för sig själv. Så gott han kunde.”⁷⁰ Anna-Brit flyr inte den fysiska platsen, hon stannar kvar och fiskar. Men hon försöker fly den mentala platsen. Hon sköter sina sysslor mekaniskt utan att tänka. Hon stänger av.

Vintern kommer. Isen driver och Maras August håller på att krossas efter oskickligt navigerande av sin skötbåt. Anna-Brit, Granholmarn och grannpojken Erik ger sig ut på en räddningsexpedition, den kulturella platsens tvingande åtgärd: en fiskare undsätter alltid en annan fiskare i nöd om det sedan råkar vara ens värste fiende. Expeditionen lyckas rädda Maras August men grannpojken Erik avlider. Granholmarn och Anna-Brit har gjort det rätta, det den fysiska, kulturella och mentala platsen föreskrivit hos dem – ingripit i sjönöd. Samtidigt har man förlorat platserna för alltid. På ett vindpinat kalhygge räknar klockan ner tills Granholmarn går ur tiden. Efter det är den gamla tiden slut på skäret. Anna-Brit kommer att lämna skäret men hon kommer inte att lämna i osämja.

Anna-Brit makade upp bränderna och ställde på kaffepannan. Brasan flammade upp, och det var helt ljusst i stugan. Hon gick fram till far.

”Tack ska ni ha, far”, sade hon och räckte honom handen.⁷¹

Kungens dotter är nu jämbördig sin fader och novellen avslutas med denna scen.

9.3 Tredje försöket: Yttre och inre exil i *Rågens rike*

Byn i *Rågens rike* ligger i en dalgång vid en å som mynnar ut i en sjö. Runt byn breder vidsträckta rågfält ut sig, det är på dessa fält byns ekonomiska bas vilar. Bortom fälten ligger skogbevuxna berg. Det tredje flyktförsöket är ett försök helt framtvingat av yttre orsaker, här finns ingen frivillighet inblandad.

⁷⁰ Ibid., s. 128.

⁷¹ Ibid., s. 174.

Storbonden Spangar tvingar sin dräng Markus att riva sitt loft och flytta in med de andra anställda på gården. Loftet har varit Markus enda privata plats i en by där han som dräng redan har låg status. Han går från loftets relativa individuella frihet till storstugans kollektiva ofrihet. Markus trånga rum krymper, hans handlingsfrihet begränsas mer och mer. Orsaken till Spangars mjuka terror mot sin dräng handlar än en gång om jorden och den fysiska platsens ekonomi. I en tätt sammanvävd bygemenskap blir äktenskapet en ekonomisk uppgörelse i grunden frikopplad från romantisk kärlek:

Man älskade som barn i denna by,
men gifte sig av gammalklok beräkning,
beroende av ägor och bekvämhet.
Där bonden satt i kvällen på sin trappa,
begrundande sin äring över pipan,
han kunde ropa till sin granne: ”Hör,
jag menar liksom jag det kunde passa,
om vi slog hop vår Matts och eran Lena,
det bleve, jädrar, femti feta tunnland.”⁷²

Det arrangerade äktenskapet är den kulturella plats, de sedvanor och traditioner som den fysiska platsens fortlevnad lutar sig mot. Spangar har ingått avtal om att gifta sig med Gammelgårdens dotter Klara. Markus och Klara är ett etablerat kärlekspar sen en tid tillbaka men mot byn som kulturell plats finns inte mycket att sätta mot. Kärleken underordnas beständigheten, platsens betydelse är viktigare än människans. Kollektivet går alltid före individen. Det handlar om att bibehålla jorden och manifesteras platsen.

Spangar känner, som alla andra i byn, väl till Markus och Klaras relation. Det är därför han i kraft av sin maktposition börjar bryta ner Markus. Det inleds med rivningen av loftet och fortsätter med ett av Spangars framtvingat dryckeslag på tu man hand. En gravt berusad Markus leds sedan av Spangar in i svinstian, kläs av och läggs bredvid suggan. Spangar snyggas sedan till sig och hämtar Klara.

Han ledde henne bort till svinastian,
slog dörren upp och lyste inåt ströet.
Rödögd och grymtande den feta son
for upp ur drömmen, men inunder henne
låg något väldigt, snarkande och svart.
Han lyste närmre, sträckte handen ut
och sade: ”Se, där har du honom nu,
än sover han hos dig och än hos suggan.”⁷³

72 Jarl Hemmer, *Rågens rike* (Helsingfors 1923), s. 21

73 *Ibid.*, s. 78.

Och med detta är Markus plats i byn förverkad. Förnedrad och maktlös flyr han för att ansluta sig till ”timmerhuggarna, det svarta packet”⁷⁴, de råbarkade männen i skogen som är illa sedda i byn. Rykten går att han klivit på flaskan rejält, ”Han lär skall supa värst av allihopa, / han som var hyggligheten själv förut, / jojo, från flickan går det fort till flaskan.”⁷⁵ Markus har bytt fysisk plats och med det också mental plats. Från den kärlek och framtidstro han en gång känt tillsammans med Klara nere i rågens rike till det råa manliga kollektivet hos timmermännen i skogen, en dystert plats där framtiden räknas i tillgång på brännvin.

Samtidigt går Klara omkring i byn, förtvivlad över Markus flykt och över det påtvingade bröllopet med Spangar som närmar sig. Hon söker bergen med blicken och hon förflyttar sin mentala plats bort från byn och det kollektiv som tvingar henne till äktenskap mot hennes vilja upp till bergen där Markus finns.

Än tändes bergen hastigt av ett sken:
bestrålad av en överjordisk vithet
låg skog vid skog, låg snöigt krön vid krön,
ett andelandskap, renare än jordens,
förtonande mot molnen och det blå.⁷⁶

Bergen som traditionellt setts som ett hot ses nu av Klara i ett annat ljus när de kopplas samman med en Markus i exil. Bergen blir frihetens plats, i kontrast till byns och rågåkerns ofrihet. En ofrihet som kulminerar i och med bröllopet. Kyrkväggarna sluter sig kring Klara och det trånga rummet tar sig fysisk form.

Det sorlade och brusade bakom,
det sorlade framför – hon hörde intet,
hon visste blott att det var samma ström
av orättfärdighet och mänskoondska.
Vad rörde henne mer hur strömmen gick?
Det fanns ej strand ändå för en som drunknat.

[...] och under rönnens grenar, bortom muren,
sköt fram ett stycke utav sockenvägen,
som slingrade i gröna rågar bort
långt, långt mot något blått – de fjärran
bergen.

Hon såg dit hän, men utan längtan längre,
han var ej där, det fanns ej mer en strand.⁷⁷

Klara svimmar vid altaret och hamnar i ett katatoniskt tillstånd. Den fysiska och kulturella platsens förtryck har skickat henne in i en inre exil, hennes kropp flyr platsen för att slippa

74 Ibid., s. 83.

75 Ibid., s. 84.

76 Ibid., s. 91.

77 Ibid., s. 118f.

verkligheten. Hon går bygatorna fram i sömnen nattetid, klädd i vitt linne och skrämmer byborna till vansinnets gräns: ”Barfota skrider hon med stela steg, / så döda liksom, och ändå så säkra / som skrede hon mot en förtrollad sol / och glömde hela jorden under foten. / De höras icke, hennes hemska fjät, / blott sakta frasar det ibland i linnet.”⁷⁸

Klaras inre exil blir dock droppen för byborna. De ställer Spangar till svars för den uppkomna situationen. Till slut viker han sig, hämtar hem Markus från sin yttre exil i bergen vilket får Klara att lämna sin inre exil i byn. Återkomsten till den fysiska och mentala platsen manifesteras när Klara och Markus på sin bröllopsnatt promenerar ut ”i rågens varma, välbekanta famn”.⁷⁹ Ordningen är återställd.

10. Gemenskapens nödvändiga normbrytare

Den svenskfinländska situationen från slutet av 1800-talet fram till självständigheten 1917 karakteriseras av en upplevd hotbild. Den gamla tiden, med svenskan som det självklara administrativa språket, är snabbt på väg bort i och med förfinskningen av statsapparaten och byråkratin. Samtidigt pågår en stor emigration från de fattiga svenskbygderna i Österbotten till Sverige och USA. In flyttar finskspråkiga. Städerna växer och med den arbetarbefolkningen, också den i huvudsak finskspråkig. Allt detta leder till svenskspråkig mobilisering. Det gäller att samla gruppen och skapa en stark gemenskap för att kunna möta detta hot.

Den föreställda gemenskap som Benedict Anderson diskuterar är en gemenskap i en nation, där nationen inte behöver sammanfalla med staten. Exempelen från 1800-talets mångkulturella och mångspråkiga imperier och kejsardömen visar på hur språkliga gemenskaper inom stora statsbildningar växer fram i och med teknikens framsteg vad beträffar sätt att trycka och distribuera text på folkspråket. I det mångspråkiga storfurstendömet Finland diskuteras det kring sekelskiftet 1900 just om den ”finska nationen” och den ”svenska nationen” i termer av språkliga gemenskaper. Vissa fraktioner bland framför allt de svensksinnade ville sedan också omfatta biologi, dvs. ras, och att de båda ”nationerna” skilde sig åt kvalitetsmässigt.⁸⁰

78 Ibid., s. 136.

79 Ibid., s. 170.

80 Ekman, s. 32f. För ett mer utförligt resonemang om rasteorier bland de svensksinnade i Finland, se exempelvis Engman, s. 327f.

Det upplevda hotet är genomgående i de tre texterna. Det kan ta sig olika uttryck men det skapar ofelbart en känsla av obehag och otrygghet, både individuellt och som kollektiv, i bygemenskapen eller i familjen. Yttre hot kräver rättning i leden. Gamla konflikter inom gemenskapen bordläggs tillfälligt för att möta dessa yttre hot. Samtidigt kan en kvävande kollektiv norm bli ödesdiger för både individen och gemenskapen. Det är här gemenskapens nödvändiga normbrytare, de solitära sanningssägarna dyker upp. De agerar som internrevisorer och ser till att kontot balanseras. Det är dessa platsens och gemenskapens revisorer som det här kapitlet handlar om.

10.1 Mattas Isak: Skärens revisor

Novellen *Zackris Matt* är en berättelse om frihet, manligt kodad frihet om man så vill. Livet i land är ett tveeggat svärd. Det är bekvämt och tryggt jämfört med det vindpinade och slitsamma fisket ute på skäret. Samtidigt krymper rummet. Vantrivseln i det prunkande grönskan tilltar. Hotet är inte externt utan kommer inifrån, inför hotet att gå under som människa blir Zackris Matt tvungen att agera.

Berättelsen inleds med en målande beskrivning av hur den småskaliga fiskeindustrin i Kvarkens skärgård i början av 1900-talet bryter ner människan:

Fiskköparen var led vid sjön, led vid det eviga grå plasket och led vid båtens fängelse. Det var ett hundliv han levde. Han tänkte det inte. Han kände och erfor det. Hans kropp och själ och blod och inälvor sade honom det. Ordlost och därmed övertygande.⁸¹

Det är inte en intellektualiserad form av lidande, ett grubblande. Det är en fysisk sensation som fiskköparen upplever, ut i varje muskelfiber. Planen är också att gå iland för gott: ”Hemma i land kunde han bli fri emellanåt, det fanns vänner att ty till, man fick lite starkt och kunde prata bort en stund.”⁸²

Fiskköparen anländer omsider skäret Kolaningen där Zackris Matt och Mattas Isak bedriver fiskeriverksamhet. Mattas Isak beskrivs som ”liten och svart, spänstig som en stålfjäder; livliga ögon och en sturskt framskjutande haka. [...] Och invärtes var han den typiska vagabonden, släkt med den fria vågen på det ostadiga vatten, som han levde större delen av sitt liv på”.⁸³ Mattas Isaks vagabonds själ kontrasteras med Zackris Matt som ”var lång

81 Alm, s. 178f.

82 Ibid., s. 179.

83 Ibid., s. 183f.

och enögd. [...] Ett skarpt skuret ansikte, klart och vitt i hyn, och sirliga notklavar i kindlädret. Skägget var rödgult och gick ända upp åt öronen på honom. Han bar med sig den stadgade opplandsbons värdighet [...].⁸⁴ Efter en sittning i bastun med tillhörande förplågnad börjar drömmen om ett värdigare liv tona fram.

Sån var sjön. Våt var den och kall var den. Och inte lät den en leva en ordentlig mans liv. Zackris Matt och fiskköparen voro av annan sort än Isak. De blevo mjuka av kaskarna och smulto bort invärtes, och vad de sågo, var allt lite oklart, men vackert och långt borta: jord och gård och anständiga människors bygder.⁸⁵

Kontrasten mellan de två platslängtande deltidsfiskarna, i grund och botten ”opplandsfolk” – det vill säga fastlänningar – och den vesslelike sturske vagabonden och frihetsälskaren Mattas Isak har effektivt mejslats fram. Följaktligen bestämmer sig opplandsfolket i bastun den kvällen för att gå iland när fiskesäsongen är till ända. Och så blir det.

Han var bonde bland bönder [...] Han skötte hästarna och körde plogen. Raka och jämna tiltor från ren till ren, tiltor med jordens fulla växtkraft förborgad i myllan. Här skulle brodden gro och skördarna mogna. Här skulle han fylla det kall, som från begynnelsen var tilldelat mannen. Med handen på plogen skulle han tjäna jorden, som skänkte näring och lycka.⁸⁶

Det är nästan som ett religiöst uppvaknande när Zackris Matt plöjer sin åker. Han har landat på den fysiska platsen som under den slitsamma tiden på skären varit hans mentala plats, den plats dit han längtat och där han nu är.

Men med marken och jorden kommer också frågan om ägandeskap. Där havet tillhör alla och ingen är jorden däremot reglerad in på metern när och en källa till ständiga konflikter. Marken i socknen ska skiftas för att markägarna ska få mer sammanhängande jordar att bruka. Det blir en envig sturska, envisa bönder emellan. Zackris Matt har fått tydliga direktiv från sin fru Mari om vad han ska begära. Han får inte på några villkor vika sig i den här frågan, det handlar om kräva sin rätt och inte backa undan.

Matt försökte att stå på sig, men Abb hade övertaget, och ändå hade Abb så när spottat honom rätt i ansiktet. Abb hade Herman och lantmätarn på sin sida. Herman slog igen handen i bordet: ”Hålls du på Kolaningen och gäla strömming, Matt; men håll käft i sånt som går över ditt förstånd!” Då svek modet för Matt.⁸⁷

Zackris Matt saknar heltidsbondens – den ”riktiga” bondens – självförtroende när det kommer till markfrågor. Visst är han opplandsbo i grunden men i de andras ögon är han en fiskare som

84 Ibid., s. 184.

85 Ibid., s. 190.

86 Ibid., s. 198.

87 Ibid., s. 214f.

klampar in i sammanhang han inte hör hemma och blir därför inte tagen på allvar. Och därför får han heller inte igenom sina krav. Kopplingen till den fysiska platsen är för svag och Zackris Matts mentala plats tar stryk. Han känner sig otillräcklig.

Från Mari får han ovetat för att ha misslyckats på skiftesmötet. De börjar gå varandra på nerverna i den trånga stugan och den allmänna osämjan i byn tär på Zackris Matt. En dag träffar han sin gamla fiskarkumpan Mattas Isak ute på slätten med lasset fullt av braxnar. Isak bjuder på en sup.

Supen värmd. Matt synade fiskarna. Det var bra fångst, det där. Såna braxnar! Matt tyckte sig känna i armarna, huru det var att hålla i telnarna, när det kom braxen på det viset. Hela lasset. Det började röra sig inom honom och det skymtade bilder för hans ena vakna öga. Och nu skulle Isak till stan och sälja fångsten på torget. Det blev allt pengar det. ”Ja”, sade Isak, ”kallt och vått och besvärligt är det, och falsk och elak är sjön. Men ändå likar jag det här bättre än att vara hemma hos kärigen.”⁸⁸

Ett eko från bastun den där kvällen Zackris Matt bestämde sig för att gå iland, hur sjön är kall och våt och besvärlig. Men samtidigt kanske hans sanna mentala plats? Zackris Matt känner rent fysiska förnimmelser bara av synen av den rikliga fångsten. I slutändan handlar det om att tjäna ihop till brödfödan, må det sedan vara på land eller till havs. Ett frö sås, återigen. Tvivlet börjar gro. Den mentala platsen skiftar åter mot skären och friheten. Bort från jorden och ofriheten: ”Djävlig var sjön, men det var inte mindre djävligt på landet. Hade han verkligen gått över Jordanen? Eller hade Herrens rådslag gått om intet? Var fanns det förlovade landet?”⁸⁹

Mattas Isak är frikopplad från osämjan som skiftet inneburit, hans enkla stuga och jordplätt försörjer familjen med det nödvändigaste men den stora inkomsten är fisket. Mattas Isak är inte platsbunden på samma sätt som Zackris Matt och kan därför också agera förhållandevis fritt. Han visar genom sin livsstil, den sturske vagabonden, att det finns alternativ till en kvävande och destruktivt krackelerande bygemenskap.

Våren kommer och med den en spirande grönska. Zackris Matts vantrivsel ökar. Det blir sommar och naturen runt honom sluter sig, stjälar hans syre.

Den kvävande fruktbarheten tryckte ner honom. Det var ett helvete av gödsel och växtlighet och avund och gridskhet människorna och satan ställt till på den gamla sjöbottnen. Och mitt i detta gröna, ångande helvete gick han och visnade.⁹⁰

88 Ibid., s. 225.

89 Ibid., s. 226.

90 Ibid., s. 228f.

Zackris Matt håller på att gå under i det gröna, ångande helvetet bland de människor som åtrår jorden, de platsdyrkande giriga bönderna. Mitt under dopet av hans dotter rinner bågaren slutligen över när prästen ”lät nådens Herre utgjuta fruktbarhetens horn över den älskade bygden. [...] ur prostens själ vällde fram en tacksägelsehymn, en lovsång för gräs och gröda, som fyllde alla rågarlar och mjölkkvinnor med andakt”.⁹¹ Från den här punkten inser Zackris Matt att hans fysiska plats inte är byns trånga oförlåtande, åtminstone inte permanent. Den mentala platsen har nu helt skiftat, från land till hav.

Och luften vidgades omkring honom... Där var det, där var det: det blånade stort och fritt med strålade sol för hans syn, och när orgeln spelade upp, sorlade det och brusade för hans öron som tusen bränningar mot nakna utskärsholmar.⁹²

Mattas Isak är den som i sin roll som solitär befriar Zackris Matt från hotet om att försmäkta i byns kvävande, föreställda gemenskap genom att ta tillbaka honom som delägare i fiskarlaget på skäret. I epilogen möter sedan Matt och Isak fiskköparen ute på sjön. Inte heller han har lyckats hålla sig i land. Lockelsen av tusen bränningar mot nakna utskärsholmar blev även för honom för mycket att stå emot.

10.2 Profeten Josua: Rågens revisor

Rågens rike är ett rike byggt på den fysiska platsens ekonomi och en kollektiv värdegemenskap, en kulturell plats som understödjer den fysiska platsens fortlevnad. För att kunna hantera upplevda och faktiska yttre hot krävs en stark inre gemenskap som måste upprätthållas.

Det yttre hotet i *Rågens rike* kommer från timmerjunkarna. Det ”svarta paket” från bergen som om våren under timmerflottningen intar byn med stålet i slidan och brännvinet rusande i kroppen, en tid då byns interna strider läggs åt sidan: ”[...] men varje välskapt år / det kom en tid av vidpass tvenne veckor, / då alla bygdens pojkar höllo hop.”⁹³ Hela eposets intrig bygger på att drängen Markus räddar Klara från en timmerjunkare som försöker våldföra sig på henne och för det får ta tre knivhugg. Efter det blir de ett kärlekspar.

Byn är en fysisk plats där varje individ har sin plats i produktionen. Identiteten avgörs av din funktion i processen. De flesta sysselsätts av jordbruk, men det finns tre människor i

91 Ibid., s. 230

92 Ibid., s. 230 f.

93 Hemmer, s. 12

eposet som står utanför jordbruksproduktionen och därmed också delvis utanför byns normparadigm. Gemenskapens nödvändiga normbrytare. Fiskaren Filus, ”darrhänt och brun och skrynklig som en / murkla, / du fick en glimt av denna arga gubbe, / som levde på din salig farfars tid: / ’anagga, pojke, vad vi lurar fisken...’”.⁹⁴ Brännvinsbrännarn Janne som bränner sina varor på ön Kopparholmen med sin ”fruktade och röda bock, / som förde spiran när han själv låg drucken”.⁹⁵ Och så profeten Josua. Alla tre bor och verkar vid, men inte i, byn. Deras fysiska platser är knutna till men inte fullt inlemmade i byns gemenskap; Filus fiskeläge ligger nere vid sjön, Jannes brännvinspanna finns på en ö och profeten Josuas stuga ligger vid Vägasked, en bit från byn. Josua, ”den tappre token”, är en nagel i ögat på byprästen när han håller sina oauktoriserade predikningar:

En pest, ett plågoris var han för prästen,
och bannlyst var han ifrån predikstoln,
men mera blev det ej – ty mannens vandel
var oförvitlig, hur man än den vände.⁹⁶

Han är också ”en man som vandrat världen kring / i sina unga år [...]”⁹⁷, han har en utblick och en förståelse som sträcker sig längre än byn och dess invånare vilket bidrar till hans roll som solitär sanningssägare. Han är den förste och länge den ende i byn som offentligt påpekar det orimliga i att slita Klara från sin älskade Markus och tvinga in henne i ett äktenskap med den dubbelt så gamle storbonden och nämndemannen Spangar. En mesallians som bygger på att äktenskapet i byn är en ekonomisk transaktion som görs upp familjerna emellan i syfte att säkra den fysiska ekonomiska platsens fortlevnad. Samtidigt bygger förfarandet på den kulturella platsens kollektiva sedvanor och traditioner sen generationer. Den kulturella platsen understödjer den fysiska platsens fortlevnad och vice versa.

Problemet med denna ordning är att den, som Josua påpekar, leder till ”köpenskap med kött”.⁹⁸ En ordning där de ungas kroppar utnyttjas som handelsvara för att säkra jorden och där kollektivet alltid överordnas individen. Så är traditionen men även inom en så tätt knuten väv som bygemenskapen och kollektivet är måste saker och ting ske med ett mått av rimlighet och det måttet är nu rågat. Efter Spangars frieri börjar bygemenskapen och ordningen krackelera. Det supps mitt på blanka dagen vilket får effekter.

Det blev med ens en rad av stora slagsmål,
som hade timmertiden gått igen,

94 Ibid., s. 15.

95 Ibid., s. 16.

96 Ibid., s. 43.

97 Ibid., s. 42.

98 Ibid., s. 55.

men mitt i denna vredens rörda hav
stod nämndemannen klippfast, oantastlig.⁹⁹

Spangar driver bort Markus från byn och gifter sig med Klara vilket får katastrofala konsekvenser för Klara som går in i ett katatoniskt tillstånd. Hon nattvandrar genom byn som en osalig ande och skrämmer byborna till vettet. Det står uppenbart för alla att en stor orätt har begåtts och attityderna har skiftat; från ett upprätthållande av den kulturella platsen till en normbrytande sympati med Markus och Klara mot maktmänniskan Spangar. I byn är det nu fullständigt kaos.

Nu grep en obeskrivlig oro byn.
Allt var förgjort och ingenting som fordom.
Det brann som tjärat blå i varje kropp
och än värre tyg i alla själar.
[...]
Och djävulstron fick åter fart i byn,
och ungar haglade i sjätte månan,
och kalvar kommo ned med krökta horn,
ty upplöst var all tingens gamla ordning.¹⁰⁰

Ett inre hot har ersatt det yttre hotet. Spangar har genom sina handlingar rubbat bygemenskapen och harmonin. Gammal skrock och folktro ersätter kyrkan och det ordnade samhället. Den kulturella platsen har förändrats, regredierat till ett primitivare stadie. Det finns gränser även för köttets köpenskap. Hela basen för byns ekonomi håller på att raseras i oron och kaoset.

Försummat blev åtskilligt. Korna stodo
och bölade på gröna klörevallar
omjölkade, med juvren svullna till
som smedjebälgar, färdiga att rämna.
I stallarna steg mången prydlig häst
allt högre upp mot taket på sin spillning,
förgäten grymt och skrapande i dyngan.¹⁰¹

Fram träder nu som en enande och balanserande kraft rågens revisor, den solitära sanningssägaren Josua. Han lämnar sitt Vägasked och promenerar in till byn, klättrar upp på kyrkomuren och håller ett svavelosande brandtal till massan.

Och vadan detta allt? Ni ropa: straffet!
Jag frågar vilket? Jo, det skall ni höra:
det är er egen ynkedom som hämnas.
[...]

99 Ibid., s. 41.

100 Ibid., s. 142

101 Ibid., s. 144

Här handlades med allting. Barnens kroppar
blev bytesvara mellan gård och gård.
Jag frågar eder: höjdes det en hand
förutom min mot sista slemma dådet,
då Gammalgårdens Klara såldes bort?
[...]
Det händer dock, när köttets köpenskap
bedrivs alltför fräckt, att anden reser
sig upp till nödvärn mot det råa våldet,
fast präst och kyrka stå på köttets sida.¹⁰²

Profeten Josua får folket med sig. De inser sin del i händelseförloppet, hur de som passiva medlöpare har låtit detta ske. Inte förrän deras fysiska plats håller på att gå under agerar de. De behöver Josua som en sanningssägare som kan återställa balansen och harmonin i gemenskapen och betvinga det inre hotet. De ber Josua om råd.

”Om jag vet råd? Det var en fråga det! -
Vrid rätt igen vad vrånga viljor vrängde!
Ge drängen åter flickan som är hans,
och signad sommar skall besöka bygden!”¹⁰³

Byn konfronterar Spangar som först vägrar ge med sig. Rätten är på hans sida. Belägringen av hans gård bryts av en viljesvag bybefolkning och Spangar verkar ännu en gång avgå med segern. Men tvivlet sätter an och han börjar grubbla. Han spänner hästen för kärran: ”Det låg en sällsam ro kring denna man, / där han i röda morgonljuset åkte / igenom rågarna mot bergen bort.”¹⁰⁴ Spangar hämtar hem Markus från hans exil i bergen. Eposet avslutas med en hejdundrande bröllopsfest för Markus och Klara, en manifestation av återställd harmoni och bygemenskap. Den fysiska platsens framtid är tryggad genom att det inre hotet hanterats och den kulturella platsen omdefinierats tack vare Josua, den solitära sanningssägaren.

10.3 Farbror August: Revisor utan gränser

Erik-Olof är i *Tranans skri* bunden till den fysiska och kulturella platsen Haapakorpi av historien och, ju längre berättelsen framskrider, ödet. Han sitter på sin gård i Karelen och skriver långa, bittra brev till farbrodern August om hur han vantrivs i det fria Finland, det land han kämpat för men nu känner sig sviken av som svenskspråkig överklass.

102 Ibid., s. 152f.

103 Ibid., s. 156.

104 Ibid., s. 162.

Mitt folk har kämpat mot Ryssland hela den tid dess land var förenat därmed, men hårdast när trycket var starkast. Och slutligen, när tiden var fullbordad och frigörelsen skönjdes, då var det mitt folk som gick i spetsen för densamma. Men när landet var befriat fick det tacken, den tack som världen ger. Det sköts åt sidan, blev outcast. Det kallades främlingar, det tåltes ej.¹⁰⁵

Vi får inte ta del av Augusts svar men de verkar liva upp Erik-Olof något. Farbror August är på många sätt Erik-Olofs raka motsats. Som ett resultat av Erik-Olofs farfars ungdomliga snedsteg är August son till farfadern och en rikssvensk trädgårdsmästar-dotter. Han har växt upp i Viborg och på Haapakorpi tillsammans med Erik-Olofs far. I stället för att stanna i Finland och göra karriär där likt sina halvbröder går han till sjöss så fort studenten är avklarad. Som sjökaptan saknar han en fast fysisk plats och hans kulturella plats är präglad av det marina livets inbyggda internationalitet snarare än av det Erik-Olof ständigt brottas med: språkets och nationalitetens kulturella plats som svenskspråkig i det karelska Finland. Rudyard Kiplings tankar kring väst och öst ger August inte mycket för.

En afton ute på Atlanten mindes jag boken, tog fram den och började bläddra i den. Det var någotslags ballader och den första jag fick upp började så här:
East is east and west is west, and never will meet [sic!] they two.
Jag slog igen boken med detsamma. Den där, tänkte jag, den där har aldrig varit i Wiborg.¹⁰⁶

August fortsätter sin utläggning om Wiborg och den speciella sorts rotlösa människor staden fostrar.

Det finns några punkter på jorden där västern och östern möts och den här platsen är just en av dem. Det är därför vi som är hemma här inte riktigt vet vart vi hör. Vi har inget folk att stödja oss på, vi har inte mark och inte grund. Här har sen sekler svenskar, tyskar, finnar och ryssar gnidit emot varandra. Men gnidning alstrar värme, och därför står vi, utan att helt kunna räkna oss till någon av dem, varma och förstående för dem allesamman.¹⁰⁷

Som den specifika kulturella plats Viborg är skapar staden en speciell människa: den karelska provinsiella kosmopoliten, funktionell på många språk men som saknar ett genuint modersmål.

August är både inifrån och utifrån. En svallande svenskpatriot med ett lätt ironiskt anslag när stämningen är sådan: ”Vi ska vandra längs vallen som försvarat Västerlandet mot Österns barbari, där pigor och drängar... åja jag blir riktigt rörd.”¹⁰⁸ Men samtidigt också en internationalist som egentligen inte är så intresserad av de faktiska gränserna. Han konverserar ledigt en viborgsk polis på elegant viborgsfinsk dialekt, ströslar sin svenska med låneord från ryskan, finskan och engelskan.

¹⁰⁵ Simberg, s. 107f.

¹⁰⁶ Ibid., s. 100.

¹⁰⁷ Ibid., s. 100f.

¹⁰⁸ Ibid., s. 87.

Augusts goda humör och obryddhet smittar av sig på Erik-Olof som ser upp till farbrodern som en förebild och fadersgestalt. Det är också August som från andra sidan graven ger Erik-Olof det verktyg han behöver för att kunna fly det upplevda hotet – förfinskningen och nedmonteringen av det fria Finland. Arvet August lämnar efter sig, en gård utanför Landskrona, ger Erik-Olof en möjlighet att uppfostra sina söner till svenskar i Sverige: ”Hans söner skulle från späda ålder få leva sig in i de nya förhållandena, få nya vänner i sitt nya fosterland. De svenska traditionerna i hans släkt skulle verkligen fortsättas, det svenska blodet komma till sin rätt.”¹⁰⁹

Trots en stark längtan till den språkliga kontext Sverige kan erbjuda sönerna vinner ändå det finska Karelen dragkampen med Skånes slättland. Erik-Olofs mentala plats är på Haapakorpi, på Isosuos myrar där en ensam trana låter sitt rop ljuda, ”än fullt av klagande förtvivlan, än lockande och bevekande”.¹¹⁰ Revisorn utan gränser har därmed lyckats med sitt uppdrag: att hjälpa Erik-Olof hitta sig själv och förstå vem han är. En svensk i Finland. Och där ska han förbli.

11. Slutdiskussion

Vad den här uppsatsen har försökt visa är hur ett urval av den svenskspråkiga prosan i Finland på 1920-talet blickar bakåt för att kunna gå framåt. Genom att, som Jarl Hemmer, väcka till liv en sen länge försvunnen byidyll i södra Österbotten. Genom att, som Gustav Alm, teckna en bild av ett österbottniskt skärgårdsliv på väg att trängas bort av en annalkande modernitet. Och genom att, som Guido Simberg, skildra den desillusionerade herremannens kamp för att behålla sitt ursprung och sitt språk i ett Finland i förändring.

I allt det som skiljer berättelserna åt, och det är såklart en hel del, finns det ändå en röd tråd. Det handlar om rädslan att förlora något, om hot mot det bestående och om olika strategier för att hantera dessa hot. En strategi kan vara att fly hotet, att lämna gemenskapen. En annan att reformera gemenskapen inifrån för att stärka den mot de upplevda hoten.

Dessa strategier visar sig i skildringarna av de fysiska, kulturella och mentala platserna. Karaktärerna befinner sig på fysiska platser som samtidigt är kulturella platser de måste förhålla sig till. De är rotade och hör hemma på en fysisk plats – i rågens rike, i skärgårdslandskapet, på karelska näset – men denna fysiska plats korresponderar inte alltid

¹⁰⁹ Ibid., s. 139.

¹¹⁰ Ibid., s. 9.

med deras mentala plats. När den kulturella platsen som bygger på kollektivets kulturella minnen, traditioner och sedvänjor inkräktar på individernas frihet uppstår en konflikt, och det är denna konflikt som också bildar intrigen i berättelserna.

De svenskspråkiga finländarnas plats i mellankrigstidens Finland är oklar. Efter självständigheten har tvåspråkigheten reglerats i lag och på papperet har den nya republiken två jämbördiga nationella språk. Samtidigt minskar de svenskspråkiga stadigt som andel av den totala befolkningen. Det upplevda hotet av förfinskning som samtidigt är om inte ett reellt hot så i alla fall en statistisk sanning skapar ett behov av en identitet att samlas kring.

Genom att skildra fysiska platser som är starkt bundna till den svenskbygderna i Finland – skärgården och det österbottniska jordbrukslandskapet – och sedan föra in faktorer som hotar dessa platser, hotar gemenskapen – den kulturella platsen – är det ett sätt att också stärka en föreställd finlandssvensk gemenskap. Samtidigt handlar det inte om att villkorslöst ställa sig bakom en gemenskap och rätta in sig i ledet. Gemenskapen behöver sina nödvändiga normbrytare för att reglera ett kollektiv som annars riskerar radera gemenskapen inifrån. Något som också är närvarande i den finlandssvenska debatten i dag. Det är en identitet som ständigt stöts och blöts, både inom den svenskspråkiga gemenskapen och i relation till den finskspråkiga majoriteten.

Guido Simbergs ensamma trana på Isosuo myr skiljer sig åt i det att den är en sista utpost i en bygd som redan, åtminstone i Erik-Olofs ögon, är förlorad. Icke desto mindre stannar han kvar, som en appell till det svenska i Finland. Dock inte till finlandssvenskheten som föreställd gemenskap, romanen uttrycker snarare genom Erik-Olof ett förakt för det bygdesvenska till förmån för minoriteten i minoriteten, Finlands svenska överklass. Samtidigt uttrycker texten en patetisk kampvilja som griper tag och som sådan skulle kunna fungera i den konstruktion den egentligen inte tror på själv.

Genom att blicka bakåt går alltså dessa texter framåt, mot en framtid där svenskan i Finland fortfarande är ett levande språk och en levande kultur. På 1920-talet var detta inte alls en självklarhet. Historien visar att den kulturella och mentala platsen Svenskfinland fortfarande existerar. Jag har suttit och skrivit den här uppsatsen i Vasa i södra Österbotten, en fullt fungerande tvåspråkig stad där så gott som alla infödda behärskar de båda nationalspråken. Finskan är i majoritet men det finns en respekt och en självklarhet i sättet man konverserar, man byter språk när någon inte förstår och sen är det inte mer med det. Nu är Vasa inte representativt för Finland som helhet men jag skulle ändå vilja lyfta upp staden som en förebild i detta.

Under arbetet med denna uppsats har många frågor väckts. Av förklarliga skäl måste mycket intressant material läggas åt sidan för att texten inte ska svälla okontrollerat. Kan man till exempel se kopplingar mellan de texter jag undersökt och deras delaktighet i konstruktionen av en finlandssvensk identitet och de finländska fascistiska rörelser som börjar växa fram i slutet av 1920-talet? Att framhålla sin egen gemenskap behöver inte ske på bekostnad av andra gemenskaper men tyvärr är det ofta där det landar, med konflikter som följd. En annan fråga som väcktes är hur den sverigefinska identiteten skildras och eventuellt konstrueras i litteraturen, går det att se likheter med den finlandssvenska? Frågor värda att fundera vidare på och som jag tar med mig.

12. Källförteckning

Tryckta källor

Alm, Gustav, *Fångstmän* (Helsingfors 1924)

Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2016 [1983])

Assmann, Aleida, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives* (Cambridge 2011)

Bruhn, Karl, *Levnadsteckningar 3. Richard Malmberg* (Helsingfors 1957)

Ek, Thomas, *Ljuset har djup. Jarl Hemmer och idyllen* (Helsingfors 2013)

Ekman, Michel, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899-1944* (Helsingfors 2011)

Engman, Max, *Språkfrågan* (Helsingfors 2016)

Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet, red. Max Engman (Helsingfors 2000)

Gränser i nordisk litteratur vol. 1, red. Clas Zilliacus m.fl. (Åbo 2008)

Hemmer, Jarl, *Rågens rike* (Helsingfors 1923)

Mazzarella, Merete, *Det trånga rummet* (Helsingfors 1989)

Salminen, Johannes, *Jarl Hemmer. En studie i liv och diktning* (diss. Helsingfors 1955)

Simberg, Guido, *Tranans skri* (Helsingfors 1927)

Sundberg, Jan, *Svenskhetens dilemma i Finland. Finlandssvenskarnas samling och splittring under 1900-talet* (diss. Helsingfors 1985)

Warburton, Thomas, *Åttio år finlandssvensk litteratur* (Stockholm 1984)

Digitala källor

Donner, Jörn, "Finlandssvensk ett irrelevant begrepp", Magma.fi 2009-01-12, <http://magma.fi/post/2009/1/12/finlandssvensk-ett-irrelevant-begrepp> (2019-05-16)

Floman, Per Erik, "Guido Simbergs sorgedikt över Wiborgs öde", Wiborgs Nyheter 2009-01-07, https://wiborg.fi/Site/Data/1773/Files/wn_pdf/Wiborgs_Nyheter_2009.pdf, s. 11 (2019-05-16)

Pettersson, Tobias, "Bättre folk' retar och roar – men varifrån kommer uttrycket?", Hufvudstadsbladet 2018-12-10, <https://www.hbl.fi/artikel/battre-folk-retar-och-roar-men-varifran-kommer-uttrycket-2/> (2019-05-16)

Teir, Juho, "Integreringen är en del av vardagen i Närpes - efter svenskan lär man sig dialekten", Svenska Yle 2017-11-21, <https://svenska.yle.fi/artikel/2017/11/20/integreringen-ar-en-del-av-vardagen-i-narpes-efter-svenskan-lar-man-sig-dialekten> (2019-05-16)

Statistikcentralen, http://www.stat.fi/til/vaerak/2018/vaerak_2018_2019-03-29_tau_001_sv.html (2019-06-17)

Stockholms
universitet